

ביאורים ודברי התעוררות בעניני חטא ותיקון התשובה

ממורנו ורבינו ראש הישיבה הרב הגאון

רבי יעקב יצחק הלוי רודערמאן זצ"ל

נכתב ע"פ כתבי התלמידים וע"פ הבנת הכותב

תוכן הענינים

1. תשובה ביום האחרון של השנה.....1
1. חומר החטא ותיקון התשובה.....1
- הצורך של 'פתח יתירה' ליכנס בה בתשובה • הסכנה של החטא • החידוש של דין תשובה • מציאות הקלקול שנגרם ע"י החטא ותיקון התשובה • החילוק בין תשובה מיראה ותשובה מאהבה • תשובה מצד מדת הדין ותשובה מצד מדת הרחמים • תשובתו של אדה"ר נתקבלה ולא תשובתו של חנוך • אי אפשר להנצל לגמרי מן החטא בלי עשיית סייגים
4. לפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון.....4
- פחד מפני הדין שלאחר מיתה • חומר הדין של אחר מיתה
6. ב' אופנים להתעורר בתשובה.....6
- דברי רבינו יונה - נדיבות הלב לשוב בתשובה • תשובת אדה"ר ותשובת ראובן • תשובה שנתעורר מעצמו ותשובה שנתעורר מלמעלה • נדיבות הלב ר"ל שנתעורר מעצמו
7. הדין על הבינונים בעש"ת.....7
- קושיית הראשונים על בינונים 'אם לא זכו' • תירוץ של הרשב"א • תירוץ של הלחם משנה וקושיא על דבריו • ביאור חומר העון למי שלא שב בעש"ת
8. קדושת יוה"כ כקדושת מקום המקדש.....8

'במספר הימים אשר תרתם את הארץ', וכי ארבעים שנה חטאו והלא ארבעים יום חטאו, אלא לומר לך כל העובר עבירה אפי' יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עבר כל השנה כולה".¹

חומר החטא ותיקון התשובה

הצורך של 'פתח יתירה' ליכנס בה בתשובה

הנה איתא במנחות (כ"ט ע"ב) "ומפני מה נברא העולם הזה בה"י, מפני שדומה לאכסדרה (שפתוח מתחתיו, רש"י) שכל הרוצה לצאת יצא, ומאי טעמא תליא כרעיה, דאי הדר בתשובה מעיילי ליה, וליעייל בהך, לא מסתייעא מילתא כדריש לקיש, דאמר ריש לקיש מאי דכתיב (משלי ג, לד) אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן, בא לטהר מסייעין אותו בא לטמא פותחין לו". ופרש"י לא מסתייעא מילתא, דהבא ליטהר בעי סיוע מפני יצר הרע הלכך עבדי ליה סיוע פתח יתירה. ומבואר שמי שחטא אי אפשר לו לשוב בנקל באותו פתח שיצא משם, אלא צריך ל'פתח יתירה'. והביאור בזה, דכללא הוא (ב"ק נ' ע"א) כל האומר הקב"ה ותן הוא ויותרו מעוהי, וא"כ אי אפשר לו לחזור ממקום שיצא משם כאילו לא חטא מעולם, ועל כרחך שענין 'תשובה' הוא דין אחרת לגמרי, שחוזר רק ע"י ה'פתח יתירה'. וצ"ב, דנהי דאין הקב"ה מוותר על החטא ובעי החוטא שישוב בתשובה שלימה, מ"מ מדוע בעינן שיכנס ב'פתח יתירה'.

הסכנה של החטא

ונראה לבאר ע"פ מה שאמרו חז"ל במס' סוכה (נ"ב ע"א) "יצר הרע בתחילה דומה לחוט של בוכיא ולבסוף דומה כעבותות

תשובה ביום האחרון של השנה

הנה ביום האחרון של השנה אפשר לתקן הרבה מאד, דיום אחד בשנה חשוב כשנה, כדאיתא במס' ר"ה (ב' ע"ב, וע"ש עוד בדף י' ע"ב). וראה עוד במס' חגיגה (ה' ע"ב) "נפק ר' יוחנן לבי מדרשא ודרש (ישעיה נח, ב) 'ואותי יום יום ידרשון ודעת דרכי יחפצון', וכי ביום דורשין אותו ובלילה אין דורשין אותו, אלא לומר לך כל העוסק בתורה אפי' יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עסק כל השנה כולה. וכן במדת פורענות דכתיב (במדבר יד, לד)

¹ א.ה. ראה בשל"ה (מס' ר"ה פרק נר מצוה) וערב ר"ה שהוא ערב ר"ת, לא גרע מערב ר"ח דעלמא, אדרבא, כ"ש ערב ר"ח זה, ושהוא יום אחרון בשנה, ושהוא למחר יעמוד בדין, צריך להיות ירא וזוחל בכובד ראש והכנעה מן היום האיום הבא עלינו. וראה עוד בחיי אדם (כלל קל"ח ס"ה) ערב ר"ה הוא יום אחרון מן השנה, וקבלו חז"ל שכל העושה תשובה יום אחד בשנה חשוב כאילו שב כל השנה, ולכן נהגו שכולם מתענים ומשכימים הרבה קודם היום ומרבים בסליחות וביודים וכו'.

בדבר, שאין המעשה מתייחס להעושה באונס והו"ל כאילו לא עשאו (ראה סוגיא דטענת אונס בכתובות ב' ע"ב, וברש"י שם ג' ע"א ד"ה דמדאורייתא), וכע"ז מצינו בדין התרת נדרים, דכשמתחרט בנדרו אנו דנין בו כאילו טעה והוה נדר בטעות, וכיון שנדר בלי דעת לא חלה הנדר. וכמו כן לענין תשובה שמתחרט על מה שחטא, נמצא שחטא בלי דעת, והו"ל כאילו הוא לא עשאו, ושוב אינו אחראי על מה שנגרם ע"י מעשה החטא. אולם עדיין קיים עצם התקלה והקלקול שנפגמה הבריאה מחמת החטא, אלא שאין הפעולה מתייחסת להחוטא, כיון שאנו דנין בו שנעשה בטעות 'בלי דעת'.

החילוק בין תשובה מיראה ותשובה מאהבה

אמנם כל זה במי שחוזר בתשובה מחמת 'יראת החטא', שהתשובה שלו הוא מצד שירא מן העבירה ומתחרט על מה שהוא גרם קלקול ופגם בבריאה, ולכן חלה התשובה באופן שמתנתק החטא ממנו, ושוב לא חשוב שהחטא נגרם ע"י פעולה שלו, ומ"מ עדיין קיים מציאות הקלקול והפגם בבריאה, אלא הו"ל כאילו הוא לא עשאו. אבל לא כן במי שחוזר בתשובה מאהבה שזדונות נעשות לו זכויות (יומא פ"ו ע"ב), דבתשובה מאהבה אין החרטה שלו רק על מה שהוא גרם קלקול ופגם בבריאה, אלא החרטה שלו הוא על גוף החטא, הרי שנשתנה עצם מעשה החטא אצלו, דעתה נעשית מעשה החטא כדבר שמוקצה מחמת מיאוס, ואינו יכול לסבול טומאת החטא כלל,

וע"ש מה שביאר בזה דמדת הרחמים היא הנותנת שהתשובה נתנת לחוטאים בחדס גמור, שתחשב עקירת הרצון כעקירת המעשה, דהיינו, שבהיות השב מכיר את חטאו ומודה בו ומתבונן על רעתו, ושב ומתחרט עליו חרטה גמורה דמעיקרא כחרטת הנדר ממש שהוא מתנחם לגמרי והיה חפץ ומשתוקק שמעולם לא היה נעשה הדבר ההוא, ומצטער בלבו צער חזק על שכבר נעשה הדבר ועוזב אותו להבא ובורח ממנו, הנה עקירת הדבר מרצונו יחשב לו כעקירת הנדר ומתכפר לו. והוא מה שאמר הכתוב (ישעיה ו, ז) וסר עונך וחטאתך תכפר, שהעון סר ממש מהמציאות ונעקר במה שעכשיו מצטער ומתנחם על מה שהיה למפרע. וזה חסד ודאי שאינה משורת הדין, אך על כל פנים הנה הוא חסד שאינו מכחיש הדין לגמרי, ע"ש. ומשמע שהרמח"ל מדבר גם בתשובה מיראה שתחשב עקירת הרצון כעקירת המעשה, וזה דלא כדברי רבינו כאן דבתשובה מיראה מציאות החטא קיים גם אחרי התשובה אלא שמנותק הוא מהאדם.

⁴ א.ה. וכן משמע קצת מלשון הרמב"ם הל' תשובה (פ"ב ה"ד) "מדרכי התשובה וכו' ומשנה שמו כלומר אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים" וכו', ור"ל דאע"פ שמציאות החטא עדיין קיים מ"מ תשובה מועלת שאינו אותו האיש שעשה אותן המעשים, ודר"ק.

העגלה", דמתחילה כח היצר הרע הוא קלוש מאד, אלא כיון שחטא פעם אחת, עבירה גוררת עבירה (אבות ד, ב), ומתגברים כחות הרע עד שהיצר הרע דומה לחבלים עבים שקשה מאד להתגבר עליו. והנה באותו זמן שוב אי"ז כחו של היצר הרע, אלא שהוא בעצמו נתרגל ונטמאה בעבירה כ"כ עד שכחות הרע שולטים בטבעו של החוטא כעבותות העגלה. וזהו גופא העונש הנורא של 'חטא'.

ולפי"ז מובן דלא מסתייעא מילתא ליעול בהך פתח שיצא משם, שהרי שקוע הוא לגמרי בתוך טומאתו, ושוב אי אפשר לו לצאת הימנה אלא בסיוע של ה"פתח יתירה"².

החידוש של דין תשובה

וכמו כן יש לדקדק מירושלמי מכות (פ"ב ה"ו [ז' ע"א]) דמצד הדין ענין 'התשובה' לא כל כך פשוט אלא חידוש הוא שמועיל 'תשובה' על החטא, וז"ל הירושלמי שם, "שאלו לחכמה חוטא מהו עונשו, אמרו להם 'חטאים תרדף רעה' (משלי יג, כא), שאלו לנבואה חוטא מהו עונשו, אמרו להן 'הנפש החוטאת היא תמות' (יחזקאל יח, ד), שאלו לקודשא בריך הוא חוטא מהו עונשו, אמר להן יעשו תשובה ויתכפר לו, היינו דכתיב 'על כן יורה חטאים בדרך' (תהלים כח, ה), יורה לחטאים דרך לעשות תשובה". וצ"ב דמדוע החמירו 'חכמה' ו'נבואה' על החוטא כ"כ שלא יועיל לו תשובה, ומהו העיכוב מצד מדת הדין שלא יועיל תשובה על החטא.

מציאות הקלקול שנגרם ע"י החטא ותיקון התשובה

ונראה לבאר דכשאדם חוטא, מלבד המרידה בציווי הבורא, יש כאן נמי מציאות של תקלה ופגם בעולמות העליונים ובבריאה, וא"כ אדרבה, בשלמא על המרידה שייך מחילה, אבל על מציאות הפגם והחסרון בבריאה, איך שייך מחילה, הא עכ"פ עדיין קיים הקלקול והפגם שנגרם ע"י החטא, ומה שייך תשובה על מציאות החטא בבריאה³. אלא ביאור הדברים הוא דמצינו במי שנאנס

² א.ה. דבזה נתחדש לו התחלה חדשה והו"ל כבריה חדשה 'חדש ימינו כקדם'. וראה רמב"ם הל' תשובה (פ"ב ה"ד) מדרכי התשובה וכו' ומשנה שמו כלומר אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים וכו'.

³ א.ה. עי' במסילת ישרים (פ"ד) כי הנה באמת, איך יתקן האדם את אשר עיות והחטא כבר נעשה, הרי שרצח האדם את חברו, הרי שנאף, איך יוכל לתקן הדבר הזה, היוכל להסיר המעשה העשוי מן המציאות.

ומתחרט על מה שיש כאן מציאות של טומאת החטא בבריאה, ונמצא שתשובה זו הו"ל תיקון על עצם הקלקול והפגם של החטא, וממילא נתקן אותו הפגם, ונעשה לו זכות.

ולפי"ז הירושלמי מדבר במי שחוזר בתשובה מיראה, דעדיין מציאות הפגם קיים בבריאה, ולכן מצד מדת הדין אינו מועיל תשובה שלו, דאין התשובה מתקן מציאות החטא שגרם קלקול בבריאה⁵, ואפ"ה הקב"ה השיב להם דאעפ"כ התשובה מועלת לנתק החטא מהחוטא, וחשוב כאילו לא נעשית ע"י פעולתו, ואין הקלקול והפגם מתיחס לו.

תשובה מצד מדת הדין ותשובה מצד מדת הרחמים

[להשלמת הענין נראה להוסיף כאן מה שאמר רבינו בשיחה אחרת; דהנה איתא בעירובין (י"ח ע"ב) "היה ר' מאיר אומר אדם הראשון חסיד גדול היה, כיון שראה שנקנסה מיתה על ידו ישב בתענית מאה ושלשים שנה, ופירש מן האשה מאה ושלשים שנה, והעלה זרזי תאנים על בשרו מאה ושלשים שנה". וקשה דהא איתא במדרש בבראשית רבה (פר' בראשית כב, יג) "פגע בו אדה"ר (בקין), א"ל מה נעשה בדינך, א"ל עשיתי תשובה ונתפשרתי, התחיל אדה"ר מטפח על פניו, אמר כך היא כחה של תשובה ואני לא הייתי יודע, מיד עמד אדה"ר ואמר (תהלים צב, א) מזמור שיר ליום השבת וגו". וקשה דאיך אמר המדרש דאדה"ר לא היה יודע כחה של תשובה, והלא עסק ק"ל שנה בעסק התשובה, ועוד דאיתא בפסחים (נ"ד ע"א) דתשובה קדמה לעולם וכו', ואיך לא ידע אדה"ר כחה של התשובה.

אלא ודאי שידע ענין התשובה שמועיל ע"פ מדת הדין, והיינו ע"י תשובת המשקל בסיגופים גדולים, אולם לא הוה ידע שמועיל תשובה בלב בודיו וחרטה ובכיה שהוא מצד מדת הרחמים, ודבר זה למד מתשובתו של קין⁶.

וביאר רבינו שטומאת החטא הוא כמו אכילת סם המות ממש, שעל ידו מתקלקל האדם וגם עצם הבריאה, וא"כ א"א לרפאותו ולתקן הפגם כי אם ע"י תשובת המשקל בסיגופים גדולים (והו"ל כמו ניתוח וסמים של רפואה), אבל בתשובת דברים וחרטה בעלמא אי אפשר לשנות המציאות שכבר נתקלקלה ע"י אכילת סם המות. וע"כ מה שמועיל תשובת הדברים הו"ל חידוש גדול, והוא מצד מדת הרחמים.

והביאור בזה שמועיל גם תשובת דברים מצד הרחמים, הוא דע"י התשובה שמתחרט בחרטה גמורה ומקבל בלב שלם שלא ישוב לזה החטא לעולם, הרי נתעלה ונתקדש, ונתחדש האדם כבריה חדשה, וממילא שוב אין עליו הפגם והקלקול מאכילת סם המות, (ומ"מ עדיין נשארה הפגם והקלקול בבריאה). ומפני זה אמר אדה"ר "מזמור שיר ליום השבת", דגם 'שבת' הוא מדרגה אחרת לגמרי 'מעין עולם הבא' (ברכות נ"ז ע"ב), והאדם מתחדש כבריה חדשה מחמת קדושת השבת, וכן כל העולם כולו, ונמצא שתשובת הדברים מועיל לו לאדם ככחינה של שבת.

והנה בתשובת דברים שהוא מצד מדת הרחמים ישנן שני דרכים, דרך של תשובה מיראה שהוא מתחרט על מה שהוא גרם קלקול ופגם בעצמו ובבריאה, דבזה מועיל התשובה לתקן קלקול האדם עצמו לעשותו כבריה חדשה, והו"ל כאילו הוא אינו אותו האיש שעשה אותן המעשים, ומ"מ עדיין קיים מציאות הפגם בבריאה. ויש עוד דרך של תשובה מאהבה שמתחרט על עצם טומאת החטא שנמצאת בבריאה ואינו יכול לסובלה כלל, דבזה הזדוונות נעשות לו כזכיות ונתקן גם הפגם בבריאה וכו"ל. (א.ה. לפי דברי רבינו לעיל בביאור דרך זה של תשובה מאהבה, נראה דאין צריך להא דנעשה כבריה חדשה.)

אמנם בדרך התשובה מצד מדת הדין שהוא תשובת המשקל בסיגופים גדולים, לא צריך לחידוש הנ"ל שנתהוה כבריה חדשה, אלא עצם הסיגופים מרפאים אותו ומבטלים לגמרי כח הסם המות שאכל.

תשובתו של אדה"ר נתקבלה ולא תשובתו של חנוך

הנה איתא בויקרא רבה (כט, א) "בחודש השביעי באחד לחודש, הדא הוא דכתיב (תהלים קיט, פט) לעולם ה' דברך נצב בשמים, תני בשם רבי אליעזר בכ"ה באלול נברא העולם וכו'. נמצאת אתה אומר ביום ר"ה בשעה ראשונה עלה במחשבה, בשניה נתיעץ עם מלאכי השרת, בשלישית כנס עפרו, ברביעית גבלו, בחמישית רקמו, בששית עשאו גלם, בשביעית נפח בו נשמה, בשמינית הכניסו לגן, בתשיעית נצטוה, בעשירית עבר, באחת

⁵ א.ה. ומיהו לפי מה שביאר רבינו בשיחה אחרת (ראה להלן) דמצד מדת הדין א"א לכפר על מציאות החטא אלא בתשובת המשקל, ורק מצד מדת הרחמים מועיל תשובת דברים, א"כ שפיר י"ל דהירושלמי מדבר בין בתשובה מאהבה ובין בתשובה מיראה, דמצד מדת הדין נפש החוטאת היא תמות ואין מועיל בה אלא תשובת המשקל, אבל הקב"ה מצד מדת הרחמים מורה לחטאים דרך לעשות תשובה בדברים ע"י וידיו וחרטה ובכי. וגם בתשובת דברים אפשר לתקן מציאות החטא אם עושה מאהבה.

⁶ א.ה. כ"כ בדרושי הצ"ח (דרוש ב') דרק תשובת המשקל בסיגופים גדולים מועיל ע"פ מדת הדין, אבל תשובת דברים וידיו וחרטה ובכי אינו מועיל רק מצד מדת הרחמים, ע"ש.

היה מן החטא ע"י הסייגים שעשה לעצמו, ושוב לא היה עלול לו לחטוא.

מכל זה יש לדעת חומר הסכנה של החטא, דקשה מאד להתגבר על היצר הרע היכא שנמצא כבר בסביבה של החטא, ובודאי שיכשל לפעמים, ולכן צריכים לעשות סייגים לעצמו להתרחק ממצב של החטא. וגם באירופא היה רבי איצ'ל'ע פטרברגר זצ"ל מזהיר שלא להסתובב ברחובות עד כמה שאפשר, ואמר דאפילו לבוא לשמוע השיחת מוסר שלו, אם מפני זה צריך ללכת תוך הרחובות של קאבנא, הרי יצא שכרו בהפסדו. וכ"ש כהיום דבעוה"ר ירדה מושג הצניעות בעולם וקשה מאד להזהר מראיות אסורות בשוק וגם ברחובות, יש למנוע מללכת שם עד כמה שאפשר.

לפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון

פחד מפני הדין שלאחר מיתה

כתיב (תהלים קל, ד) 'כי עמך הסליחה למען תורא', ומשמעות הפסוק היא שכיון שהקב"ה סולח עונותינו, זה גורם שייראו מלפניו. וצ"ב בזה, הלא ראוי להיות להיפך. וכן הק' בספר העקרים (מאמר ד' סוף פ' כו) "דאדרבה, הדבר נראה להיפך, שאחר שידע האדם שהש"ת ימחל לו על עונותיו לא ירא ולא יחוש מלחטא". ופירש העקרים דה"פ, "שהאדם לא יירא מן הדבר ההכרחי, כמו שלא ירא מהמות אחרי שהוא הכרחי לאדם, ואם היה העונש הכרחי על החטא באפס תקות מחילה, לא היה האדם ירא מהש"ת, אחרי שהיה יודע שא"א לו להנצל מהעונש, לפי שא"א שלא יחטא, אבל עכשיו שהוא יודע שהש"ת מוחל וסולח לחטאים ע"י התשובה, ואפשר לו להנצל מעונש, הנה יירא החוטא מלפני הש"ת, אחרי היותו יודע שאין העונש הכרחי אל החוטא, ושואם ישוב אל הש"ת בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו ירחמהו וירבה לסלוח כי עמו הסליחה".

אמנם אף שאין האדם ירא מהמות אחרי שהוא הכרחי, מ"מ ראוי לאדם ליחרד מיום הדין הגדול אחרי מותו שאז נדונים על כל מעשיו⁷, ואפשר לאדם להנצל גם מעונש של יום הדין

⁷ א.ה. ראה במשנה במס' אבות (פ"ג משנה א) עקביא בן מהללאל אומר, הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה וכו' ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון וכו'. וע"ש ברע"ב. ובחידושי הגר"א מציין למה

עשרה נדון, בשתים עשרה יצא בדימוס. אמר הקב"ה לאדם, זה סימן לבניך כשם שעמדת לפני בדין היום ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך לעמוד לפני בדין ביום זה ויוצאין לפני בדימוס, אימתי בחודש השביעי באחד לחודש" (וראה עוד במדרש שהובא בביאור הגר"א סי' תקפ"ב סעיף ח' ד"ה וחותרמין). הרי מבואר דאע"פ שחטאו של אדם הראשון היה חמור מאד, שהרי לא היה מוטל עליו אלא ציווי אחד ואפ"ה מרד בציווי הבורא, אפ"ה קיבל הקב"ה את תשובתו, ויצא בדימוס.

אולם אצל חנוך מצינו בבראשית רבה (פר' בראשית כ"ה, א) "אמר רבי איבו, חנוך חנף היה, פעמים צדיק פעמים רשע, אמר הקב"ה עד שהוא בצדקו אסלקנו. ואמר רבי איבו בראש השנה דנו בשעה שהוא דן כל באי עולם". הרי מבואר שחנוך חטא וחזר בתשובה, וגם הוא היה נדון בראש השנה, ובאותו שעה היה צדיק, ואפ"ה לא נתקבלה תשובתו להצילו מעונש מיתה. וצ"ב דלכאורה חטא של אדה"ר היה חמור יותר מחטאו של חנוך, ומדוע נתקבלה תשובתו של אדה"ר ולא נתקבלה תשובתו של חנוך להצילו מעונש מיתה.

אי אפשר להנצל לגמרי מן החטא בלי עשיית

סייגים

ונראה ע"פ מה שפירשו המפרשים (?) שאדם הראשון נצטווה שלא לאכול מעץ הדעת, 'וביום אכלך ממנו מות תמות' (בראשית ב, יז), ואחר כך כשאכל נתגרש מגן עדן, שלא יאכל מעץ החיים ויחיה לעולם, כדכתיב (שם ג, כב) 'ויאמר ה' אלקים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם'. ויש להעיר דמדוע לא הקדים אדה"ר לאכול מעץ החיים קודם שאכל מעץ הדעת, שע"ז יחיה לעולם ולא יחול עליו עונש מיתה על אכילת עץ הדעת (א.ה. ע"ש באור החיים). ויש לומר דאדה"ר הבין דאדם עלול לחטוא, ובלי סייגים אי אפשר להנצל מן החטא, וא"כ כל זמן שיש עליו איום עונש מיתה, הרי"ז סייג להזהר מן החטא, אבל אם יאכל מן עץ החיים ואז יחיה לעולם, הרי יתבטל הסייג המונעו מלאכול מעץ הדעת, ולכן לא הקדים לאכול מן עץ החיים.

ולפי"ז יש לבאר שחנוך היה סובר שעדיף להתגבר על יצרו בלי העזר של סייגים, אמנם לפעמים היה נכשל בחטא ושוב חזר בתשובה, ומ"מ לא הגדיר עצמו מן החטא מכאן ולהבא, ולפיכך נקנסה עליו מיתה, דבלי סייגים אי אפשר להנצל מן החטא לעולם, אלא ודאי שיכשל לפעמים. אבל באדם הראשון שהגדיר עצמו שלא יכשל בחטא, אע"פ שנכשל פעם אחת והיה חטאו חמור יותר משל חנוך, מ"מ תשובתו שלימה היתה, שהרי מרוחק

חומר הדין של אחר מיתה

הנה בשעת חורבן הבית נתייסרו ונהרגו אלפי רבבות מישראל ע"י הרומיים והיו הצרות איום ונורא כדאיתא בגמרא גיטין (נ"ז ע"ב – נ"ח ע"א) ובירושלמי תענית (פ"ד ה"ה [כ"ד ע"א – כ"ה ע"א]). ולמרות הגזירה החמורה והנוראה ששרה על כלל ישראל באותו שעה, מ"מ הקב"ה היה מתנהג אז בשיתוף מדת הרחמים, שהנהגת הקב"ה עם בריותיו בעולם הזה הוא לעולם בשיתוף מדת הרחמים. [וראה בירושלמי (שם כ"ה ע"א) במעשה דנבזראדן, בההוא שעתא נזף ביה, א"ל מה את בעי נובד כל אומתך עלך (א"ל נבזראדן לדמו של זכריה, הלא כבר הרגתי כל כך אנשים מישראל מפני דמך, האם אתה רוצה לאבד כל ישראל מפני דמך), מיד נתמלא הקב"ה רחמים ואמר מה אם זה שהוא בשר ודם ואכזרי נתמלא רחמים על בני, אני שכתוב בי (דברים ד, לא) 'כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבתיך' על אחת כמה וכמה, מיד רמז לדם ונבלע במקומו].

וכמו כן במלחמת העולם השנייה שנהרגו כמה מליון יהודים, אנשים נשים וטף, מכל סביבות אירופא, ע"י הנצים ועוזריהם ימח שמם וזכרם, ונתייסרו באכזריות גדולה ביסורים נוראים שאי אפשר לתארם כלל, עם כל זאת אנו מאמינים שהנהגת הקב"ה גם בשעת הגזירה האיומה היתה בשיתוף מדת החסד והרחמים, מפני שכך הוא הנהגתו יתברך בזה העולם.

אולם לא כן ביום הדין הגדול בעולם הבא שמתנהג במדת הדין לבד, ואז ליכא שיתוף מדת הרחמים, הלא אין לשער חומר הדין של אותה שעה. ומכאן יש להתעורר כמה צריך שיחרד וידאוג האדם על חטאיו מפני יום הדין הגדול. והנה בחורבן הבית נענשו ונהרגו כמה רבבות רק מפני ב' עבירות, על עון שנאת חנם (יומא ט' ע"ב) ולשון הרע (גיטין נ"ה ע"ב, וע"ש נ"ז ע"ב ברש"י ד"ה והיינו דאמר ר"א)⁹. אמנם ביום הדין הגדול כל אחד נדון על כל מעשיו, ונענש על כל חטא וחטא בלי שום ויתור כלל, ולכן יש לו לאדם ליחרד כל ימיו על חומר

⁹ וע"ש בירושלמי תענית (כ"ד ע"ב) תני רשב"ג אומר חמש מאות בתי סופרים היו בביתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות, והיו אומרים אם באו השונאים עלינו במכתובים הללו אנו יוצאין עליהן ומנקרים את עיניהם, וכיון שגרמו עונות היו כורכים כל אחד ואחד בספרו ושורפין אותו ומכולם לא נשתייר אלא אני, וקרא על גרמיה (איכה ג) עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי (וע"ע בבלי גיטין נ"ח ע"א).

הגדול שאין העונש הכרחי כמו עצם המיתה, שהרי בידו הוא לשוב בתשובה מחיים ולדבק בדרכי השי"ת ואז ינצל גם מדין הגדול.

וכן מצינו אצל רבי יוחנן בן זכאי דבשעת מיתתו היה חרד מחמת הכרתו בחומר הדין הגדול של אחר מיתה כדאיתא במס' ברכות (כ"ח ע"ב) "וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו לבקרו, כיון שראה אותם התחיל לבכות, אמרו לו תלמידיו נר ישראל עמוד הימיני פטיש החזק מפני מה אתה בוכה, אמר להם אילו לפני מלך בשר ודם היו מוליכין אותי שהיום כאן ומחר בקבר, שאם כועס עלי אין כעסו כעס עולם, ואם אוסרני אין איסורו איסור עולם, ואם ממיתני אין מיתתו מיתת עולם, ואני יכול לפייסו בדברים ולשחדו בממון, אעפ"כ הייתי בוכה, ועכשיו שמוליכים אותי לפני ממ"ה הקב"ה שהוא חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים, שאם כועס עלי כעסו כעס עולם, ואם אוסרני איסורו איסור עולם, ואם ממיתני מיתתו מיתת עולם, ואני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון, ולא עוד אלא שיש לפני שני דרכים אחת של גן עדן ואחת של גיהנם ואני יודע באיזו מוליכים אותי, ולא אבכה".

וכן ראוי לכל אחד לזכור יום המיתה, ר"ל להתבונן בחומר הדין של אחר מיתה, וע"ז יפרוש מן החטא וישוב בתשובה⁸.

וכן אמר גדול אחד בליטא להרופא שלו, שאע"פ שאני זקן ועומד אני למות אין אני ירא מיום המיתה, ומ"מ ירא אני מיום הדין הגדול אחרי מיתתי. וידוע נמי אצל הגאון רבי חיים בריסקר ז"ל שהיה מחמיר מאד אפילו בספק פיקוח נפש, ויש שבארו שהטעם שהחמיר כ"כ הוא מפני חומרת יום הדין הגדול, דכל זמן שאדם חי עדיין אפשר לו לשוב בתשובה, אבל כשימות שוב אין לו אפשרות לשוב בתשובה, והרי הוא עומד בסכנה גדולה וחמורה מפני הדין הגדול.

שכתב שלמה המלך בקהלת (יא, ט) 'ודע כי על כל אלה יביאך האלקים במשפט', וכתוב (שם יב, יד) 'כי את כל מעשה האלקים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע'.

⁸ וכן כתב ברא"ש (אורחות חיים יום ב' אות ל"ב) "זכור יום המות תמיד, וצדה לדרך הכן, ושים בין עיניך שני אלה תמיד, ויהיו מזומנים לך ליום הפירוד, ומסתך בדמעה תמסה, ויבהלוך רעיוןך מדי זכרך חרדת רבי יוחנן ז"ל". וכונת הרא"ש לחרדת ר' יוחנן במס' ברכות הנ"ל. הרי מבואר מדבריו שעיקר זכירת יום המיתה אינו רק מפני ביטול האפשרות וההזדמנות לעבוד השי"ת ולקיים מצותיו "להכין צדה לדרך", אלא הוא מפני חרדת הדין הגדול.

הדין שישרה עליו לאחר מיתתו, ובזה צריך להתעורר לשוב בתשובה לפני מותו.

ב' אופנים להתעורר בתשובה

דברי רבינו יונה – נדיבות הלב לשוב בתשובה

כתב רבינו יונה בספרו "יסוד התשובה" וז"ל וכה יעשה ביום טהרתו 'בהתנדבו רוחו אותו' להיות עבד לבוראו, יפיל תחינתו לפני בוראו ויאמר: אנא השם חטאתי עויתי פשעתי כזאת וכזאת עשיתי מיום היותי על האדמה עד היום הזה. ועתה נשאני לבי 'ונדבה אותי רוחי' לשוב אליך באמת וכו'. וצ"ב דמה שייך לשון 'נדיבות הלב' להיות עבד לבוראו ולשוב בתשובה, הלא תשובה היא מצות עשה המוטל על החוטא בתורת חיוב גמור ולא מתוך נדיבת לבו, וכמש"כ רבינו יונה בשע"ת (בריש דבריו), והזהרנו על התשובה בכמה מקומות בתורה וכו'. [וכ"ה שיטת הרמב"ן (דברים ל' ב'), ע"ש].

תשובת אדה"ר ותשובת ראובן

הנה איתא בבראשית רבה (וישב פר' פד, יט) "אמר לו הקב"ה (לראובן) מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה, ואתה פתחת בתשובה תחלה, חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה תחלה, ואיזה זה הושע, שנאמר (הושע יד, ב) שובה ישראל עד ה' אלקיך". ודברי המדרש תמוהים הם, שהרי מצינו באדם הראשון שחטא ועשה תשובה, וכן מצינו בקין, וא"כ איך שייך לומר שראובן הוא הראשון שחטא ועשה תשובה.

ויש לבאר ע"פ דברי המדרש בבראשית רבה (פר' בראשית כב, יג) "פגע בו אדה"ר (בקין), א"ל מה נעשה בדינך, א"ל עשיתי תשובה ונתפשרתי, התחיל אדה"ר מטפח על פניו, אמר כך היא כחה של תשובה ואני לא הייתי יודע, מיד עמד אדה"ר ואמר (תהלים צב, א) מזמור שיר ליום השבת וגו'". וצ"ב דמה השייכות בין הכרת אדם הראשון שתשובה מועלת והפסוק של מזמור שיר ליום השבת. ועוד קשה, למה לא ידע אדם הראשון שתשובה מועלת, וכי לא ידע אדה"ר הא דאיתא בפסחים (נ"ד ע"א) דתשובה קדמה לעולם וכו'. ועוד, הלא עסק בתשובה ק"ל שנה כדאיתא בעירובין (י"ח ע"ב) "היה ר' מאיר אומר אדם הראשון חסיד גדול היה, כיון שראה שנקנסה מיתה על ידו ישב בתענית מאה ושלשים שנה, ופירש מן האשה מאה ושלשים שנה, והעלה זרזי תאנים על בשרו מאה ושלשים שנה".

תשובה שנתעורר מעצמו ותשובה שנתעורר

מלמעלה

ונראה לומר שאדה"ר חשב בתחלה שתשובה מועלת רק אם האדם התעורר לתשובה מעצמו, אבל אם התשובה היא מחמת אתערותא דלעילא ע"י תביעת הקב"ה אז אין תשובה מועלת, דכיון שהוא טימא את עצמו ע"י שחטא אי אפשר להעביר הטומאה אלא א"כ מקדש את עצמו ולא כשנתעורר הקדושה מלמעלה. וזהו מה שלמד מקין בנו, שאע"פ שהתשובה לא היתה מאתערותא דלתתא, אלא שהקב"ה תבע את קין על חטאיו וקין שב בתשובה, ונמצאת שנתעוררה הקדושה מלמעלה, אעפ"כ קיבל הקב"ה את תשובתו ונתקן טומאת החטא על ידה.

ולפי"ז יש לבאר מדוע אמר אדה"ר באותה שעה 'מזמור שיר ליום השבת', דהנה איתא במס' ברכות (מ"ט ע"א) שכוונת הברכה 'מקדש ישראל והזמנים' היא מקדש ישראל דקדשינהו לזמנים, ור"ל שיו"ט אינו דומה לשבת, שקדושת יו"ט נקבעת ע"י ב"ד של ישראל שקובעים את ראש חודש, אבל קדושת שבת נקבעת ע"י הקב"ה שהוא קבע שיום השביעי יהיה שבת. ונמצא שהקדושה של התשובה הבאה מאתערותא דלעילא דומה לבחינת שבת שגם היא קדושה הבאה על האדם ע"י הקב"ה, ולכן כשהכיר אדה"ר שתשובה מועלת אפילו אם היא באה ע"י אתערותא דלעילא, מיד אמר 'מזמור שיר ליום השבת'.

ולפי"ז יש לבאר דברי המדרש שראובן פתח בתשובה תחלה, שהרי תשובתו של אדה"ר ותשובתו של קין באו ע"י אתערותא דלעילא, אבל ראובן היה הראשון שנתעורר מעצמו לשוב בתשובה.

נדיבות הלב ר"ל שנתעורר מעצמו

ויש לפרש בזה דברי רבינו יונה ב"יסוד התשובה" ד'בהתנדבה רוחו אותו' ר"ל שהתעורר מעצמו לשוב בתשובה ולהיות עבד לבוראו, בלי התעוררות דלעילא, וזהו התשובה המעולה. וכן משמע בדברי רבינו יונה בשערי תשובה (בריש דבריו שם) וז"ל "והתבאר כי התשובה מקובלת גם כי ישוב החוטא מרוב צרותיו, כ"ש אם ישוב מיראת ה' ואהבתו, שנאמר (דברים ד') בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלךך ושמעת בקולו" וכו'. ר"ל דמי שנתעורר לשוב בתשובה מפני רוב צרותיו וכדומה, הרי"ז תשובה מתוך אתערותא דלעילא, והוא כתשובת אדה"ר וקין, אבל מי שישב מיראת ה' ואהבתו, הרי"ז כתשובת ראובן שנתעורר מעצמו, וזה מיקרי 'בהתנדבו רוחו אותו' להיות עבד לבוראו.

הדין על הבינונים בעשי"ת

קושית הראשונים על בינונים 'אם לא זכו'

איתא במס' ר"ה (ט"ז ע"ב) "א"ר כרוספדאי א"ר יוחנן שלשה ספרים נפתחין בר"ה אחד של רשעים גמורין ואחד של צדיקים גמורין ואחד של בינוניים, צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים תלויין ועומדין מר"ה ועד יוה"כ, זכו נכתבין לחיים לא זכו נכתבין למיתה". והקשו הראשונים דמדוע נכתבים הבינוניים למיתה אם לא זכו, הא כיון שהבינוני הוה מחצה על מחצה, הא אמרו ב"ה לענין ג' כתות ליום הדין (שם י"ז ע"א) "ורב חסד מטה כלפי חסד", ופרש"י הואיל ומחצה על מחצה הם, מטה את ההכרע לצד זכות ואין יורדין לגיהנם.

תירוץ של הרשב"א

ועי' בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' ת"פ) [וכ"כ בריטב"א ר"ה (ט"ז ע"ב) בשם רבן] שתירץ דר' כרוספדאי איירי לענין טובות העולם, וב"ה שאמרו 'ורב חסד מטה כלפי חסד' איירי לענין תגמול העולם הבא. וע"ש בריטב"א ביתר ביאור, דהנהגת המדה של 'רב חסד' אינה אלא בעולם הנשמות או ביום הדין הגדול שאין אחריו כלום, אבל בדין של ר"ה שאינו סוף הדין והוא בעניני העוה"ז, כל אדם נדון כפי הראוי לו, ולפיכך לא הזכירו בזה מחלקותן של ב"ש וב"ה בבינוניים, עכ"ד. וביאור דבריו, דאדם שנדון בר"ה יש לו עדיין האפשרות לתקן דרכיו ולהכריע עצמו להיות צדיק, ולכן לא צריך למדת 'רב חסד מטה כלפי חסד', משא"כ בעולם הנשמות וביום הדין הגדול שאין אחריו כלום, ושוב אין בידו לתקן עצמו, לכן הקב"ה ברוב רחמיו מתנהג במדת 'ורב חסד'.

תירוץ של הלחם משנה וקושיא על דבריו

ומיהו בלחם משנה הל' תשובה (פ"ג ה"ג) תירץ באופן אחר, וז"ל אם עשה תשובה נחתם וכו' ואם לאו נחתם למיתה, וא"ת כי לא עשה תשובה אמאי נחתם למיתה הא מחצה על מחצה ורב חסד מטה כלפי חסד, כבר תירצו בזה (ראה בריטב"א שם בשם רבינו יונה) דהיכא דלא עשה תשובה הוי עון אחד נוסף על העונות, משום דבאלו עשרה ימים של תשובה הוא חייב לעשות תשובה, ואם לא עשה הרי עון אחד נוסף על העונות, עכ"ל.

ויש להקשות על דבריו, דבכל ימות השנה יש מצוה של תשובה, ולא נתחדש באלו עשרה ימים מצוה מיוחדת של תשובה, אלא החידוש של אלו עשרה ימים של תשובה היא שהקב"ה מצוי ויותר קל לחזור בתשובה כמו שדרשו רז"ל (ר"ה י"ח ע"א) עה"פ דרשו ה' בהמצאו, דאלו עשרה ימים שבין ר"ה ליה"כ, וא"כ לכאורה אין עון אחד נוסף במה שלא עשה תשובה בעשי"ת יותר ממה שלא עשה תשובה קודם ר"ה¹⁰.

ביאור חומר העון למי שלא שב בעשי"ת

ונראה ע"פ מה שכתבו המפרשים דאין אדם נדון רק על מעשה העבירה לחוד, אלא כל ענינו ומצבו של אותה שעה נכלל בנדון, ונמצא ששנים שעברו עבירה, אע"פ ששניהם חטאו באותה עבירה, מ"מ אין דיניהם שוים כלל, דלאחד כפי ענינו ומצבו היתה נסיון גדול, ולשני כפי ענינו ומצבו היתה נסיון קל, לאחד חייב עונש קל, ולשני עונש חמור¹¹.

ולפי"ז יש לבאר דברי הלחם משנה, דאע"פ שכל אחד חייב לשוב בתשובה כל ימות השנה, מ"מ מי שאינו חוזר בתשובה בעשי"ת הלא חטאו חמור יותר. משל למה הדבר דומה, לבן מלך שחטא נגד אביו, והמלך ברוב רחמיו על בנו קבע לו זמן שיוכל לפייסו, ולא עוד אלא שהלך המלך בכבודו ובעצמו

¹⁰ א.ה. אמנם ראה בריטב"א (שם) בשם רבינו יונה דלא כתב משום ביטול מצות תשובה דעשי"ת, אלא כתב שיום הכיפורים מצוה מן התורה להתודות ולשוב בתשובה כדכתיב (ויקרא טז, ל) מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו, והנה אם עשו מצות עשה זו זכו ונשתכרו, ואם לא עשו כן הרי עברו והרשיעו ונתחייבו, ע"כ. וקושית רבינו היא על לשון הלחם משנה דכתב דהוי עון נוסף מפני ביטול מצות תשובה של עשי"ת.

¹¹ א.ה. ראה בספר פלא יועץ אות כבוד (בסו"ד) וז"ל וכל אדם נדון לפי השגתו וידיעתו ויכלתו, ולפי העדפת טובתו, כך ירבה חובתו באפן שיוסיף דעת יוסיף מכאוב (קהלת א יח), שמא כדמבעי לה למעבד לא עבד. וראה עוד בפלא יועץ אות פחד (בסו"ד) וז"ל וכבר היה מעשה בזמן הרמב"ם, שאדם גדול לא היה רוצה להתודות ביום הכפורים, כי היה יודע בעצמו שלא עשה דבר עברה, ולמה ידבר שקרים לפניו יתברך והוא חותמו אמת (שבת נה א), והשיב הרמב"ם, אלו ידעת אתה הנלבב כמה חמר עבודת השם יתעלה וכמה צריך וראוי ומכרח לעבד האלוק והאדון הזה, היית יודע בודאי שאין כל יום שאין אתה עושה כל האמור בודוי, ועוד נוסף כהנה וכהנה. וכל אדם נדון לפי גודל חכמתו, שהרי מצינו שדוד המלך עליו השלום נכתב עליו עוון אשת איש והיא היתה מגרשת (שם נו א), וכן כל כיוצא בזה לפי מה שהוא האדם כן משפטו ושאתו, ואף על דבר זה שדברת עתיד אתה לתן את הדין, עכ"ל [הרמב"ם].

במקום בית המקדש, שהוא מקום מיוחד לתפלה¹⁵, וכן לתשובה¹⁶, ובמקום הזה אדם מקבל סליחה וכפרה בהבאת קרבנותיו ובקרבנות הצבור שבאים לכפר. ונמצא שקדושת הזמן של יה"כ הוא ממש כמו קדושת המקום של בית המקדש. ומוטל על האדם להזהר שלא תאבד ממנו העליה שהשיג בימים הנוראים ולשמרה שתשאר אצלו השפעת הקדושה הנשגבה של אותו הזמן לכל השנה.

לקראת בנו כדי להקל עליו, ועם כל זאת הבן לא בא לחלות פני המלך. הרי ודאי שיחרה אפו על בנו על שהכפיל לחטוא כנגדו, דאף כשבא אצל בנו להתרצות, לא קבל פניו. ואף בעשי"ת המלך מלכו של עולם כביכול בא אצלנו להקל עלינו עבודת התשובה, ואם אחד עומד במרדו ואינו מקבל פני המלך להתרצות אליו אף כשמצוי אצלנו, הרי גדול עונו מנשוא¹², ועון זה מכריע הבינוני לכף חוב, דעתה יש לו עון נוסף על עונותיו.

קדושת יוה"כ כקדושת מקום המקדש

הנה יום הכיפורים מיוחד לעבודת התפלה¹³ ועבודת התשובה¹⁴ ולקבל סליחה וכפרה על כל עונותנו. וכמו כן מצינו

¹² א.ה. וכע"ז כתב בדרושי הצ"ח (דרשה כג אות ד) ע"ש. וראה במאירי מס' ר"ה (ט"ז ע"ב ד"ה אע"פ שבכל יום) "והמתרשל בזמן הזה מן התשובה אין לו חלק ב"י אלקי ישראל, שכל השנה אין התעוררות מצוי כל כך, ואף מדת הדין מתיאשת ממנו וממתנת לו עד זמן זה וכו'", ע"ש.

¹³ א.ה. ראה במשנה יומא (פ"ה מ"א) שהכה"ג מתפלל תפלה קצרה ביציאתו מבית קודש הקדשים בבית החיצון (בהיכל). וע"ש בגמרא (נ"ג ע"ב) מאי מצלי, רבא בר רב אדא ורבין בר רב אדא תרווייהו משמיה דרב אמרי "יהי רצון מלפניך ה' אלקינו שתהא שנה זו גשומה ושחונה, שחונה מעליותא היא, אלא אימא אם שחונה תהא גשומה, רב אחא בריה דרבא מסיים בה משמיה דרב יהודה לא יעדי עביד שולטן מדבית יהודה, ולא יהיו עמך ישראל צריכין לפרנס זה מזה, ולא תכנס לפניך תפלת עוברי דרכים".

¹⁴ א.ה. עי' ברמב"ם הל' תשובה (פ"ב ה"ז) "יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכל ליחיד ולרבים והוא קץ מחילה וסליחה לישראל, לפיכך חייבים הכל לעשות תשובה ולהתודות ביום הכיפורים". וראה בשערי תשובה (שער ב' אות י"ד) "ומצות עשה מן התורה להעיר אדם את רוחו לחזור בתשובה ביום הכפורים שנאמר (ויקרא טז, ל) 'מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו', על כן הזהירנו הכתוב שנטהר לפי ה' בתשובתנו והוא יכפר עלינו ביום הזה לטהר אותנו". וראה עוד (שם שער ד' אות י"ז) "כי מה שנאמר (ויקרא טז, ל) 'לפני ה' תטהרו', מצות עשה על התשובה, שנחפש דרכינו ונחקורה ונשובה אל ה' ביום הכפורים. ואף על פי שנתחייבנו על זה בכל עת, החיוב נוסף ביום הכפורים, והטהרה אשר בידינו היא התשובה ותיקון המעשים. אבל מה שכתוב (שם) 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם' שהוא אמור על הטהרה שהשם יתברך מטהר אותנו מן העון ומכפר עלינו כפרה שלמה ביום הכפורים בלא יסורים, זה נאמר על מצות לא תעשה וכו'".

¹⁵ א.ה. כך כתוב במלכים א' (ח, כט) 'להיות עינך פתוחות אל הבית הזה לילה ויום וגו' לשמוע אל התפלה אשר יתפלל עבדך אל המקום הזה'. וע"ש עוד (ח, מב) 'ובא והתפלל אל הבית הזה'. וע"ע ברכות (ז' ע"א) "א"ר יוחנן משום ר' יוסי מנין שהקב"ה מתפלל, שנאמר והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי, תפילתם לא נאמר אלא תפילתי, מכאן שהקב"ה מתפלל". וע"ש במהרש"א (בח"א) "וענינו בית תפילתו הוא המקדש של מעלה המכוון נגד המקדש של מטה וכו' כמו שלמטה מתפללין כו' כן מלמעלה הקב"ה מתפלל על כך כו', ואמר כי ביתו שלמעלה כנגד בית תפילה שלהם שלמטה אשר שם יקרא לכל העמים כנאמר בתפילת שלמה וגם אל הנכרי אשר לא מעמך וגו' ובא והתפלל וגו'". וראה עוד בקרא במראות הצובאות פתח אוהל מועד (שמות לח, ח), שתרגם אונקלוס "במחזית נשיא דאתין לצלאה בתרע משכן זימנא". ועי' במפרשים (ש"א ב, כב) דצובאות מלשון צבא, ורצה לומר, הרבה כאחת. וע"ש בפר' ויקהל באב"ע "וטעם הצובאות וכו', והנה היו בישראל נשים עובדות השם שסרו מתאות זה העולם ונתנו מראותיהן נדבה כי אין להם צורך עוד להתפלות, רק באות יום יום אל פתח אוהל מועד להתפלל ולשמוע דברי המצות, וזהו אשר צבאו פתח אוהל מועד, כי היו רבות".

¹⁶ א.ה. בהבאת קרבן חטאת ואשם וחייב נמי להתודות על הקרבן, וגם עולה מכפרת על ביטול עשה.